

SPOREN VAN DE LEZER

NIUW ONDERZOEKS-
TERREIN: DE MARGE
IN MIDDELEEUWSE
BOEKEN

Het middeleeuwse boek is volledig met de hand gemaakt. Daardoor is er ontzettend veel historische informatie in samengebald, ook waar we die niet verwachten. **Mariken Teeuwen** neemt ons mee naar de fascinerende wereld van de kantlijn.

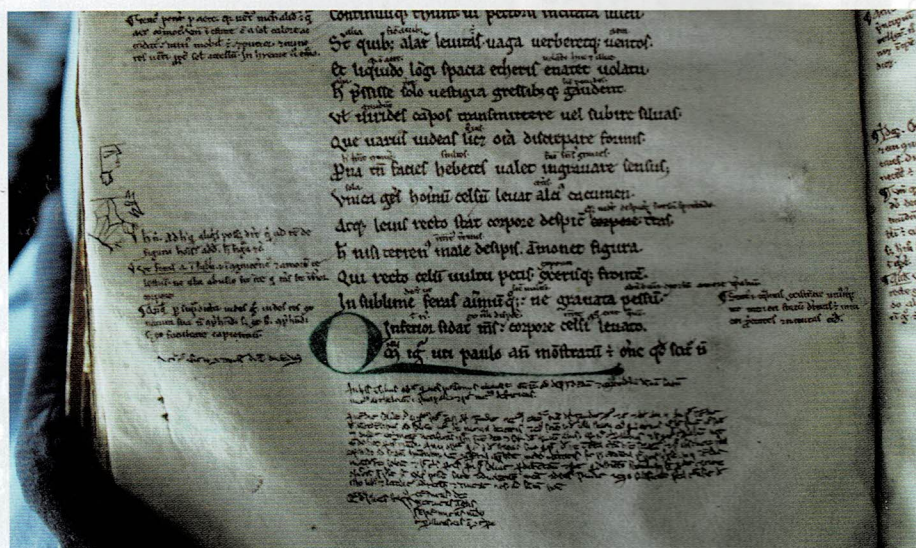
Monnikenwerk was het tot ca. 1450: boeken werden met de hand gemaakt en de kopiïst schreef woord voor woord, regel voor regel over – meestal in een klooster, lange tijd dé plaats waar boeken gemaakt en gebruikt werden. Deze boeken hebben we in eerste instantie vanwege de tekst zelf bestudeerd of de vaak indrukwekkende versieringen, maar later ging de aandacht van onderzoekers ook uit naar andere aspecten (zie kader). Zo bestuderen we sinds kort gebruikssporen in boeken en aantekeningen in de marges. Voor deze ‘archeologie van het lezen’ zijn niet de rijk versierde boeken het meest interessant, maar juist de boeken die gebruiksvoorwerpen waren. De sporen van de klooster-gemeenschap, de schoolmeesters of de studenten die het boek nodig hadden, kunnen dienen om inzicht te krijgen in de lees-, onderwijs- en kenniscultuur van de middeleeuwen.

Margekrabbel in een handschrift uit de UB Leiden, BPL 144 (detail).

In bijna ieder boek blijken sporen van lezers te vinden waaruit we kunnen opmaken hoe ze de teksten ordenden, delen ervan in het geheugen prentten of notities maakten om de teksten snel te kunnen raadplegen of corrigeren. Voor de vroegmiddeleeuwse periode is nu enigszins in kaart gebracht met wat voor technieken lezers hun boeken

toegankelijk, behapbaar, memorabel, rijker en correcter maakten. Meestal gaat het om onopvallende sporen: tekens zoals streepjes of punten of letters. Zo staat de *r* voor ‘zoek op’ (*r* van *require*) en de *n* of *nt* voor ‘let op’ (*n* of *nt* van *nota*).

Op een subtiele manier maken ze duidelijk dat de lezer bij de betreffende passage op zijn of haar hoede moest zijn of juist iets belangrijks moest leren. Soms gebeurde dit ook op een minder subtiele manier: in marges vinden we her en der grappige handen, neuzen, beesten of andere figuurtjes die punten van belang in de tekst aanwijzen en onderstrepen. Hoe inventiever de tekeningen, hoe meer we het gevoel krijgen dat we de lezer dicht op de huid zitten.

Monnik aan het schrijven ca. 1140, afbeelding gemaakt in de Benedictijner abdij in Doornik. Vermoedelijk gaat het om Eadmer van Canterbury (Getty Museum, Los Angeles).

Voetnoten en hyperlinks

In de marge is bovendien ook veel extra tekst te vinden. Vaak is deze zelfs volledig gebruikt voor uitleg: woordverklaringen, hertalingen, grammaticale toelichting of een verdere verdieping van de inhoud. Klassieke teksten, die in het middeleeuwse klaslokaal werden gebruikt om heel goed Latijn te leren en om de Grieks-Latijnse kennistraditie en geschiedenis door te geven, waren vaak voorzien van uitgebreide commentaarteksten – niet zelden omvangrijker dan de hoofdtekst. In

De kantlijn is vaak volledig gebruikt voor uitleg: woordverklaringen, hertalingen, grammaticale toelichting of verdieping

die commentaarteksten werd een web gecreëerd van gerelateerde teksten, die gebruikt konden worden om het begrip te verdiepen, of juist om de hoofdtekst mee te contrasteren en ermee in discussie te gaan. De oorspronkelijke tekst werd als het ware ingebed in een heel arsenaal aan teksten die ermee verband hielden. Het zijn voetnoten, maar dan om de tekst heen, of we kunnen het zelfs zien als een vorm van hyperlinking avant-la-lettre.

Het resultaat is een tekst die alleen uiterst langzaam gelezen of behandeld kan worden, zoals we dat vandaag de dag eigenlijk alleen kennen uit onze middelbareschooltijd: ieder woord geeft aanleiding om iets te leren over grammatica, vocabulaire of context. Zulke commentaren op teksten die tot het curriculum gingen behoren van het middeleeuwse onderwijs, verkregen

Het middeleeuwse boek ontleed

Tot het midden van de 15de eeuw werden boeken in onze westerse wereld niet gedrukt maar met de hand geschreven. Iedere kopie van een tekst werd door een schrijver overgeschreven. Traditioneel is onze wetenschappelijke aandacht ten eerste gegaan naar de inhoud: welke teksten staan erin? Het kopiëren van de teksten was handenarbeid, en daarom gevoelig voor fouten, corruptie, zoals het bekende overslaan van een regel omdat de regel eronder met hetzelfde woord begon (eye-skip), of het mislezen van letters die op elkaar lijken. Deze tak van sport heet filologie. Het was de taak van filologen om enerzijds de tekst te zuiveren van deze kopieerfouten, en anderzijds de fouten te gebruiken voor een reconstructie van de overlevering van een tekst. Daarnaast is er de paleografie: de kennis van verschillende schrifttypes, die veranderen in de loop van de geschiedenis en die per regio van elkaar verschillen. Geef

een paleograaf een voorbeeld van middeleeuws schrift, en hij of zij kan bepalen uit welke eeuw het stamt. Vaak zegt de vorm van het schrift ook iets over de plaats waar het handschrift gemaakt is. De bestudering van de materiële aspecten van het boek is de codicologie: zijn de bladen van papyrus, van perkament of van papier? Als de bladen van perkament zijn, zijn ze dan gemaakt van de huiden van schapen, geiten of kalveren? Hoe zijn ze, met behulp van prikgaatjes en lijnen, geprepareerd voor het schrijven van de tekst? Hoe zijn de bladen van het boek in elkaar gevouwen tot katernen? Hoe zitten de katernen in de binding en hoe ziet de band eruit? Al deze aspecten vertellen een verhaal over wanneer, waar en door wie boeken gemaakt zijn. Ten slotte is er de illuminatie of versiering. Sommige boeken zijn rijke kunstvoorwerpen, met purperen bladen en gouden letters, met miniaturen zó fijn dat ze ons de adem benemen. Ze zijn van binnen en van buiten versierd met gedetailleerd penwerk, vlechtpatronen en prachtige kleuren, met edelstenen en gesneden ivoren, elementen die samen aangeven dat er over de presentatie van de tekst in kwestie serieus was nagedacht.

Zelfportret van de illuminator Ruffilus in de 12de-eeuwse Codex Bodmer.

zelf min of meer de status van hoofdtekst. Er kwam een vaste vorm voor. De kopiisten namen ze als tweede vaste tekst op, vaak in eigen afgebakende en geprepareerde ruimtes: extra kolommen in de marges, standaard ingericht. Er zijn daarnaast ook voorbeelden van persoonlijke en individuele aantekeningen: ad hoc-reacties die uniek zijn voor bepaalde handschriften, voor bepaalde personen, historische omstan-

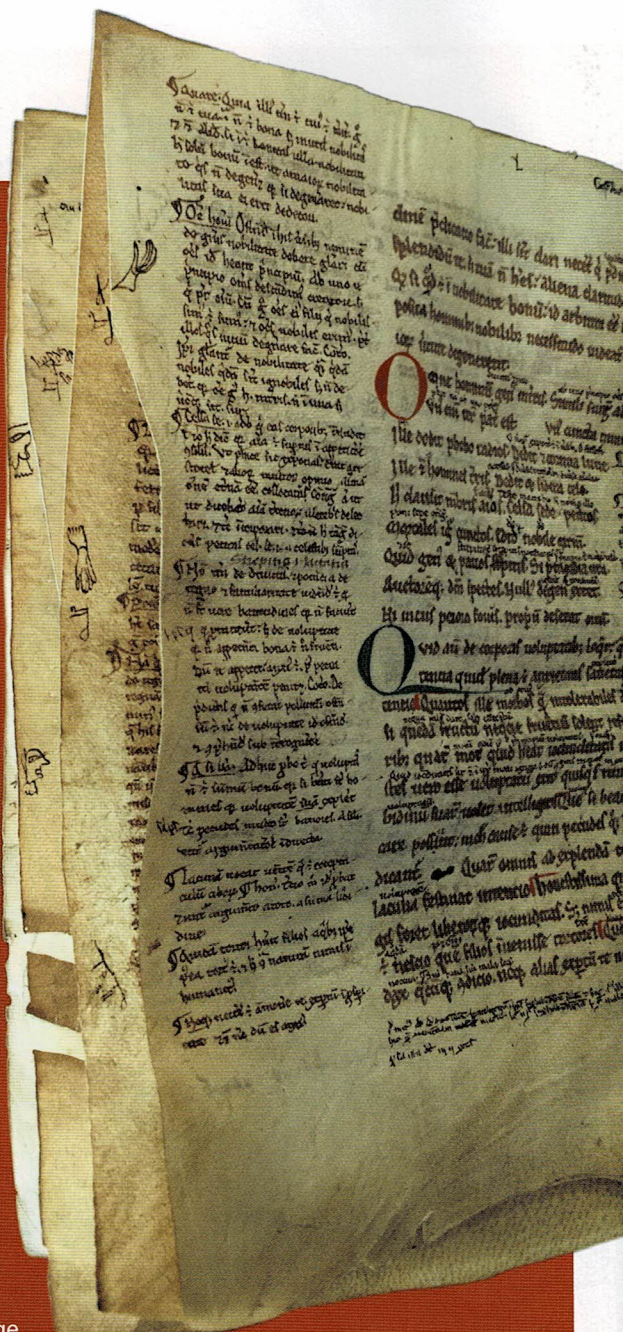
digheden of gebeurtenissen. Dit waren teksten, maar ook schema's, diagrammen of tekeningen.

Kosmos

Mooie voorbeelden zijn te vinden in 9de-eeuwse handschriften met de tekst van Martianus Capella, *De nuptiis Philologiae et Mercurii* (Over het huwelijk van Philologia en Mercurius). Dit handboek uit de 5de eeuw behandelt

de Artes Liberales, de zeven 'vrije kunsten': grammatica, retorica, dialectica, geometrie, aritmetica, sterrenkunde en muziek. Het is een lappendeken van stukjes kennis, aangekleed als een aantrekkelijk verhaal over hoe de god Mercurius trouwt met de maagd Philologia. Hun huwelijk wordt gevierd met een banket waar alle goden, halfgoden en mythische helden aanwezig zijn. Het paar krijgt als cadeau een speech van

Margekrabbels in een handschrift uit de UB Leiden, BPL 144.

zeven knappe jonge vrouwen, personificaties van de zeven vrije kunsten. Zoals het aantal kopieën dat nu nog bestaat van *De nuptiis* laat zien, was de tekst in de 9de eeuw bijzonder populair: we beschikken nu over zo'n vijftig handschriften uit die tijd. In bijna al deze kopieën zijn de marges gevuld met commentaar.

In een handschrift dat in de Universiteitsbibliotheek in Leiden berust en dat geschreven is omstreeks 830-840, vermoedelijk in Auxerre, vinden we een heleboel schema's en diagrammen die de tekst verhelderen, maar soms ook tegenspreken. Zo staan in het hoofdstuk over de sterrenkunde, waarin Martianus Capella op nogal verwarrende wijze beschrijft hoe de banen van de planeten in de kosmos geordend zijn, een drietal tekeningen in de marge. Hierin wordt de manier waarop de zon, Mercurius en Venus zich bewegen schematisch weergegeven. In het eerste tekeningetje zien we de zon (*sol*), die zich in een grote baan om de aarde (*terra*) heen beweegt, en Mercurius (*m*) en Venus (*venus*), die daar in kleine concentrische cirkels omheen bewegen. Het bijschrift vertelt ons dat dit een verbeelding is van hoe 'de Platonisten' het beschrijven: *secundum platonicos ista*.

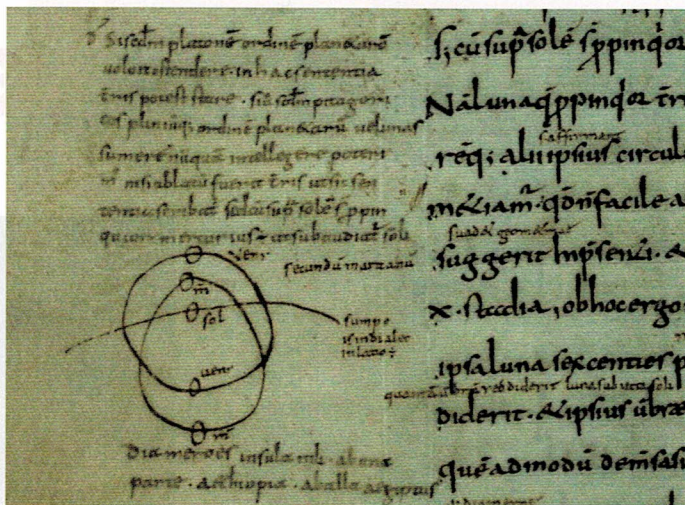
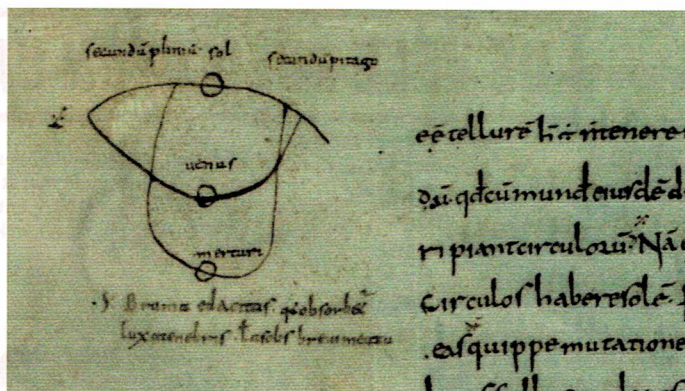
In een tweede tekening op de achterkant van hetzelfde blad zien we een andere interpretatie: hier beweegt de zon zich weer in zijn grote baan om de aarde, maar nu bewegen Venus en Mercurius zich in halve, overlappende banen heen en weer om de zon. Het bijschrift vermeldt: 'volgens Plinius en Pythagoras' (*secundum plinium. secundum pitago[ram]*).

In een derde tekening ten slotte zien we wederom Venus en Mercurius in kleine banen rondom de zon, maar nu in overlappende cirkels, ditmaal, volgens het bijschrift, de mening van Martianus verbeeldend (*secundum martianum*).

Strategie

Dergelijk astronomische tekeningetjes zijn niet uniek voor dit ene handschrift. Ook elders vinden we ze, soms gecombineerd tot één figuur waarin de drie contrasterende modellen met elkaar worden vergeleken. Op een visuele, ab-

Twee afbeeldingen van hoe de planeten bewegen door de kosmos in een handschrift uit de UB Leiden, VLF 48, f. 79r en v (detail).

stracte wijze wordt zo een wetenschappelijke discussie uitgebeeld over hoe de kosmos in elkaar zit. We zien zo niet alleen hoe 9de-eeuwse lezers zich het hoofd breken over de interpretatie van deze passage, maar ook hun strategie om de problemen aan te pakken: andere autoriteiten raadplegen, samenvatten en het probleem bekijken in relatie tot andere teksten, om zo ontbrekende informatie aan te kunnen vullen of opheldering of een nieuw, ander inzicht te krijgen. Deze werkwijze was wijdverbreid, wat pas blijkt als je meerdere handschriften naast elkaar legt en de teksten in de marge bestudeert. We zijn pas begonnen met het verkennen van dit nieuwe terrein nu steeds meer beeldmateriaal van middeleeuwse handschriften online beschikbaar is in speciale digitale portals van bibliotheken (zie bijvoorbeeld e-codices. unifr.ch en <https://digi.vatlib.it>).

Via de kantlijn ben je zo in staat mee te kijken over de schouder van de lezer, te zien wat hem of haar interesseert, hoe hij of zij problemen in de tekst aanpakt en hoe verschillende technieken worden gebruikt voor het argumenteren.

De marge brengt ons zo nóg dichter bij de lezer dan de hoofdtekst in het boek al deed. De makers produceerden behalve 'hyperlinks', voetnoten, commentaar en kritiek ook beeldende aantekeningen die lijken op onze huidige highlighters: aandacht-vragers in de vorm van wijzende vingers, neuzen, fantasiebeesten of wat dies meer zij. Het is een fascinerende wereld, groten-deels nog onontdekt.

Mariken Teeuwen is senior onderzoeker bij Huygens ING en bijzonder hoogleraar aan de Universiteit Utrecht. Zij had tot 2016 de leiding over het onderzoeksproject 'Marginal Scholarship'. Nu leidt ze samen met Irene van Renswoude het project 'The Art of Reasoning'.

VERDER LEZEN

- **Mariken Teeuwen en Irene van Renswoude (red.)**, *The Annotated Book in the Early Middle Ages*, Brepols, 2017
- **B.S. Eastwood**, *Ordering the Heavens*, Brill 2007